

Francesc Massip

NOVA REPRESENTACIÓ PLÀSTICA DE LA DANSA DE LA MORT

En el marc d'una recerca sobre el gènere coreogràfic macabre¹, hem localitzat una nova representació plàstica de dansa macabra del segle xv a Catalunya, una peça absolutament inèdita i desconeguda fins al present. Es tracta d'un capitell que actualment es troba al pati interior de la casa Estorch de Girona, un edifici privat que, segons una inscripció conservada *in situ*, fou construït el 1873 per Josep Felip i Sabina Sayol, i que presenta una arqueria de tres obertures ojivals i dues mitges arcades als extrems, amb quatre capitells figurats que semblen de finals de la quinzena centúria. Segons l'arquitecte restaurador de l'edifici, el conjunt procedeix del castell de Cartellà, on ornaria la galeria que dona al pati, una zona construïda a cavall dels segles xv-xvi. L'únic element de la casa Estorch que presenta un clar parentiu amb els ornaments conservats *in situ* al pati del castell és una finestra gòtica amb mensules ornamentals en guisa de caps, però no pas les arcades i capitells que ens interessen. La semblança estilística tant de les figures esculpides com de la peculiar forma del capitell d'àbac octogonal amb un altre capitell conservat al Museu d'Art gironí (núm. 133) procedent de l'antic convent de Sant Francesc de Girona, ens han conduït a establir com a versemblant una procedència idèntica. El convent franciscà, que va ser construït entre els segles xiiii i xv i servia de residència reial quan el monarca visitava la ciutat, fou destruït després de la desamortització (1835) i en queden algunes arqueries a la galeria d'art *El Claustre* del carrer Nou, així com altres de traslladades al pòrtic de l'església de S'Agaró.

El conjunt dels quatre capitells de la casa Estorch i el del Museu d'Art podrien haver constituït una galeria del convent franciscà, distinta dels fragments de claustre conservats, i formen una clara unitat iconogràfica vinculada al tema de les darreries i del judici particular de cada home, immediatament després de la mort. Reforcen aquesta lectura dues mènsules que completen el programa, l'una al Museu d'Art (núm. 131), l'altra encastada al fons del susdit pati acompanyant l'arqueria: ambdues, gairebé idèntiques, mostren un parell d'àngels que sonen tubes, això és, el senyal de la resurrecció, el clangor o toc per despertar els morts (fig. 1). Perquè el capitell del Museu d'Art representa la resurrecció dels morts (8 figures

¹ Vegeu MASSIP, Francesc, «La mort en dansa: anàlisi de les comparses de la mort en el context europeu», *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 17, XI-2000, pp. 127-8.

1. Mènsula dels àngels trompeters. Casa Estorch, Girona.

2. Capitell de la Resurrecció dels morts. Museu d'Art, Girona.

3. Capitell de la Resurrecció dels morts i la Gloria. Dibuix de l'autor.

emergents), la psicòstasi o pesatge de les ànimes, que duu a terme l'arcàngel sant Miquel amb unes balances amb els platets ocupats per sengles ànimes humanes, la pujada al cel dels salvats (5 figures en actitud beatífica), i dues columnes d'àngels (4 per banda) que flanquegen la Trinitat, amb Déu Pare dalt, el colom de l'Esperit al mig i a baix el Crist, coronat d'espines i amb la creu a la mà dreta (figs. 2 i 3).

4. Capitell dels frares i el Purgatori. Casa Estorch, Girona.

Els 4 capitells de l'arqueria disposada a la Casa Estorch són poligonals (com el del Museu) i estan al capdamunt de columnes compostes de quatre nervis prismàtics que reben l'arcada. El primer començant per l'esquerra (figs. 4 i 5) presenta les ànimes del purgatori, sis torsos humans enmig les flames, i 7 figures de frares o eclesiàstics: l'un duu creu episcopal, l'altre frare va cofat a semblança de prior, un altre porta creu processional i la resta van amb vestits talar, tots amb un llibre a la mà, potser en representació de la comunitat franciscana que, a la vista del foc infernal, es disposa a meditar sobre el judici particular o a pregar pels difunts. El segon capitell (figs. 6 i 7) és el que ens interessa particularment aquí: mostra deu personatges agafats de la mà i formant rotllana en una dansa en cercle, amb la peculiaritat que el mort, o la Mort, forma part de la rotllana. La Mort té l'aspecte d'un cadàver eviscerat i amb les conques oculars buides, però conserva la pell i vesteix una franja de roba que penja del muscle dret i baixa lateralment per tapar-li les vergonyes. A l'esquerra té la figura del Papa, rasurat, amb roba talar, tiara de tres pisos de boles i una creu incisa al pit; sembla que dels canells li penjin uns manípuls. A continuació s'insinua la figura de l'Emperador, barbat, també cofat amb una corona de tres pisos i roba talar. Segueix un altre personatge amb roba talar; lamentablement té la cara trencada, però duu un cobricap que sembla un capel cardenalici: de fet, en l'ordre jeràrquic habitual de les danses macabres medievals, després de l'Emperador ve el Cardenal, que precedeix el Rei, com aquí: el monarca duu una corona amb merlets, però amb roba curta. Segueixen dos personatges cofats i armats, amb una espasa al cenyidor, roba curta i calces, que podrien ser un cavaller i un gentilhom; un personatge cofat i amb una mena de sobrepellís sobre l'hàbit talar, amb aspecte de clergue (un prior franciscà?) o jurista; un tercer personatge armat, amb

5. Capitell dels frares i el Purgatori. Dibuix de l'autor.

7. Capitell de la dansa macabra. Dibuix de l'autor.

8. Capitell del Centaure. Casa Estorch, Girona. Dibuix de l'autor.

6. Capitell de la dansa de la Mort. Casa Estorch, Girona.

l'espasa cenyida a la cintura, les cames separades enfundades en sengles calces i el cap cobert amb un bonet, que podria correspondre al donzell o enamorat de les danses macabres de l'època, sobretot perquè a continuació i tancant la dansa apareix el que sembla una dona, amb el cap cobert per un plec de roba i amb vestit fins als peus, que correspondria a la noia jove de les danses mixtes.

Al tercer capitell (fig. 8) apareix la figura d'un centaure amb un garrot a la mà dreta i un escut florejat a l'esquerra; un lleó que gira el cap envers el semicavallí, una dona descoberta, vestida fins als peus, i amb un cenyidor que li ressalta el pits, un home completament despullat, un personatge amb vestit talar i amb una barba incipient que duu una gerra en una mà i una panereta en l'altra, i un home seminu amb una clava, potser un salvatge. Recordem que, segons el *Fisiòleg*, «l'home cristià mundanal és exemple del centaure sagitari i l'ànima ho és de l'home salvatge, perquè sempre lluita

² MALAXECHEVERRÍA, Ignacio, *Bestiario Medieval*, Madrid, Ed. Siruela, 1986, p. 137.

³ *Ibid.*, pp. 285-7.

⁴ MARTÍNEZ DE LAGOS FERNÁNDEZ, Eukene, «La lucha de centauros y sirenas en los templos medievales navarros», *Actas de los III Coloquios de Iconografía [1992], de la Fundación Universitaria Española. Cuadernos de Arte e Iconografía*, t. 6, vol. I (1993), pp. 160-172 i lams. LI-LIV, pp. 166-171 de referència.

9. Capitell de la sirena. Casa Estorch, Girona. Dibuix de l'autor.

contra el cos i el cos contra ella²». Ben cert que el centaure del capitell no dispara sagetes i dona l'esquena al salvatge, ambdós armats amb pals. El lleó s'associava a Crist i podia tenir un significat resurreccionista. Els altres tres personatges podrien evocar els pecats o vicis: gola (menjar i beure: el cistellet i el pitxer), luxúria (nuesa) —tot i que també podria evocar la impietat amb el pobre que apareix tot nu— i vanitat (dona empolainada) o concupiscència (dona seductora), temptacions que l'ànima del cristià ha de combatre. Sembla que aquest capitell caldria interpretar-lo com una lliçó moralitzadora derivada de les arts del ben morir, en què el fidel, per morir pietosament i obtenir el Paradís, ha de lluitar amb totes les seves forces i tota l'ànima per escapar de l'Infern.

10. Relliu de Santa Maria de Ujúe, Navarra.

Finalment, el quart capitell (fig. 9) presenta una figura d'home només cobert amb un tapaculs de pells, amb el garrot fins als peus, amb una mena d'ovella al coll i amb una cama aixecada com si avancés cap a la següent figura: una dona amb una capa tancada per un fermall; a continuació un sant Miquel arcàngel clavant la llança a la boca d'un monstre demoníac que jeu als seus peus. Segueix un estrany personatge dret sobre el que sembla una cua (o una doble cua) de sirena, abdomen d'escates i tors nu, que sosté amb la mà dreta un cap humà o, millor, un espill on queda reflectit el seu rostre, símbol de l'enganyosa bellesa i de la vanitat del món; al seu davant, un centaure assegut amb la cua entre cames, proveït d'escut i garrot, tal vegada en lluita amb la sirena, una associació entre monstres híbrids freqüent en la iconografia medieval: la sirena com a símbol de les temptacions terrestres, però també símbol de l'inconscient identificable amb l'ànima, el centaure com a dualitat inherent a l'home, però també animal funerari, psicopòmpic o conductor de l'ànima³. Les escenes de centaures enfrontats a sirenes-peix són freqüents en la iconografia medieval, com el centaure sagitari disparant el seu arc sobre una sirena de doble cua de peix que apareix en un relleu de la catedral de Mòdena (1099-1106) o en la portada de San Pedro de la Rúa d'Estella (c.1175), en expressió, pel que sembla, del Crist-sagitari assagetant la voluptuosa sirena: a la porta nord del santuari de Santa Maria d'Ujúe (s. XIV), el centaure va vestit amb elm de malla i armat d'espasa i escut, al centre del qual s'aprecia una màscara monstruosa, enfrontat a una sirena de cua retorçada l'extrem de la qual mossega l'escut del centaure (fig. 10)⁴. Altres tres figures tanquen el nostre capitell: una

11. Gravat de Vêrard: el confort del moribund.

12. Gravat d'*Ars moriendi*: la mostració d'Infern i Paradís al moribund.

dona amb una espècie de rotlle a la mà, un personatge imberbe i un de barbat que ostenta a la mà dreta una mena de maça o ceptre, o potser un ciri, qui sap si en relació amb el sacerdot que assisteix l'home en l'última agonia a punt per posar-li un ciri entre les mans en el moment d'expirar, tal i com es veu, per exemple, en els gravats de l'edició de l'*Ars moriendi* d'Antoine Vêrard (1492) (fig. 11). Així, el salvatge amb la clava que hi ha a continuació simbolitzaria l'ànima del mort que, abans de sucumbir a qualsevol temptació, contempla l'àngel que li mostra la Verge (dona amb fermall) i alhora la boca de l'infern, com apareix en un altre gravat del mateix llibre (fig. 12)⁵.

La descoberta és molt recent i no hi ha encara estudis documentals que ens ajudin a situar els episodis constructius del convent d'on procedeixen les arcades. Tanmateix, la tipologia dels capitells, així com el vestuari dels personatges, ens indiquen una datació de finals del segle xv o començaments del xvi, sempre a l'espera de noves aportacions documentals⁶. D'altra banda, el cas confirma l'estreta vinculació de l'orde franciscà al conreu i difusió de la dansa macabra: pensem que l'altre exemplar conegut

⁵ UTZINGER, Hélène et Bertrand, *Itinéraires des Danses macabres*, Chartres, Ed. J. M. Garnier, 1996, p. 90.

⁶ L'estil i la tipologia dels capitells són molt propers als de l'ala gòtica del claustre que resta a Montserrat, obra engegada per Giuliano della Rovere entre 1472 i 1483, quan fou abat comendatari del monestir.

⁷ Vegeu ADELL FIGOLS, Francisca, «La Danza de la Muerte del Convento de S. Francisco de Morella», *Penyagolosa*, 1, IV època (1999), pp. 35-44, i MASSIP, F. - KOVÁCS, Lenke, «Ein Spiegel inmitten eines Kreises: der Totentanz von Morella», *L'Art Macabre 1. Jahrbuch der Europäischen Totentanz-Vereinigung*, Düsseldorf, 2000, pp. 114-133; id., «Der Totentanz unter der katalanisch-aragonesischen Krone: Ikonographie und Inszenierung im Mittelalter und das Fortbestehen einer Tradition» in Uli Wunderlich (Hrsg.), *L'Art Macabre 2. Jahrbuch der Europäischen Totentanz-Vereinigung*, Düsseldorf 2001, pàgs. 60-79; id., «La Danse macabre dans le Royaume d'Aragon: iconographie et spectacle au Moyen Âge et survivances traditionnelles», *Revue des Langues Romanes*, 105, n. 2 (2001 [2002]), pp. 202-228; MASSIP, F., «La dansa macabra a l'antiga Corona d'Aragó: orígens espectaculars i plàstics i pervivències tradicionals», dins SERRERA, J.L. (ed.), *La mort com a personatge, l'assumpció com a tema (Actes del VI Seminari de Teatre i Música Medievals d'Eix)*, 2000), Eix, Ajuntament, 2002, pp. 277-302.

⁸ RÉAU, Louis, *Iconografía del arte cristiano*, Tom. 1/ vol. 2: *Iconografía de la Biblia. Nuevo Testamento*, Barcelona, Ed. del Serbal, 1996 [1957], p. 659.

13. La dansa de la mort del convent de St. Francesc de Morella. Dibuix de l'autor.

als països catalans de ball macabre són els frescos del convent de Sant Francesc de Morella (darrer quart del s. xv), on els distints estaments ballen també en cercle, però amb ells no hi dansa cap mort, ans és una dansa dels vius, bé que al centre de la rotllana hi ha un cadàver nu estès dins d'un sarcòfag, com a turmentador mirall dels vius (fig. 13)⁷. Els capitells franciscans de Girona presenten un programa escatològic ben definit relatiu a les quatre darreries o *Novissimi* de l'home (Mort, Judici, Paradís i Infern), en què *l'acerba mors* significava certament la separació de l'ànima del cos, però sobretot era l'amarga medicina, el passatge, el trànsit, el mitjà fatal i necessari per arribar a una eternitat de gràcia o de turment. Els dos darrers capitells analitzats correspondrien a la mort de l'ànima, el pecat, com a principi i causa de la mort corporal, i l'examen de consciència que, en l'hora final, fa el creient, quan un penediment sincer pot determinar la seva salvació. Tema escatològic que, segons Réau, mai no va aconseguir gran popularitat, reservat a la il·lustració de llibres o a les galeries dels claustres⁸. La inserció de la mort en una òptica completament cristiana que acara l'home a la meditació davant les darreries com a instrument de salvació en el moment del judici particular, s'inscriu en la vasta operació de reconduir a la doctrina eclesiàstica l'expressió macabra de clara coloració

laica. Una operació que culminaria, mig segle després, amb la reformulació ignasiana dels *Novissimae res*, quan la Mort ja no és la senyora del Món a la que el mateix Crist havia de sotmetre's per la llei de la naturalesa, ans es mostra sotmesa a la justícia divina, quan les penes infernals són la mort eterna dels pecadors.

El convent de Sant Francesc de Morella havia optat per disposar el tema macabre en un modest fresc a la Sala *De Profundis*, això és, l'espai que en els cenobis franciscans servia per exposar el cadàver d'un frare fins que era sepultat, i on la comunitat el vetllava i celebrava l'ofici dels difunts cantant, entre d'altres psalms i antifones, el psalm *De profundis*⁹. El convent de Girona n'hauria fet un conjunt de capitells ornamentals, potser també en una sala de similars funcions funeràries, o en un claustre ubicat prop d'ella. Recordem que la *Representació de la Mort* mallorquina també sembla vinculada al convent de Sant Francesc de Palma¹⁰. Sigui com sigui, la representació de Girona és l'únic cas conegut d'una dansa macabra disposada íntegrament en un capitell, la qual, adaptant-se a la forma arquitectònica, presenta una articulació en cercle, amb un mort (o la Mort) que mena la dansa, i amb la participació de diverses jerarquies socials.

Aquesta matineria incorporació de la cultura catalana al gènere macabre es corrobora amb l'existència de dues representacions dialogades sobre el tema: l'anònima traducció i ampliació de la *Danse Macabre* del cementiri dels Innocents de París (1424), recopilada i continuada amb originalitat per Pere Miquel Carbonell entre 1480 i 1497 i conclosa per Gaspar Nada¹¹, i l'esmentada *Representació de la Mort* (c.1550) mallorquina, que s'ha relacionat amb Francesc d'Olesa¹².

Finalment, la vitalitat del gènere al nostre territori ha permès la conservació de l'única dansa de la mort que segueix vigent a Europa en el context popular. Ens referim, òbviament, a l'esplèndida comparsa de Verges, inserida en la representació urbana de la Passió de Crist que se celebra la nit del Dijous Sant¹³, i que em sembla de filiació barroca¹⁴.

Francesc Massip
Universitat de Barcelona

RESUMEN

El presente artículo pretende dar noticia de una nueva representación de la *dansa macabra* del siglo xv en Catalunya, inédita hasta ahora. Se trata de un capitel actualmente ubicado en el patio interior de la casa Estorch de Girona.

RESUM

El present article vol donar notícia d'una nova representació de la dansa macabra, inèdita fins ara, del segle xv a Catalunya. Es tracta d'un capitell que actualment es troba al pati de la casa Estorch de Girona.

⁹ ALANYÀ I ROIG, Josep, *Urbanisme i vida a la Morella medieval (segles XIII-XV)*, Morella, Ajuntament-Associació d'Amics de Morella i Comarca, 2000, pp. 217-235.

¹⁰ ROMEU I FIGUERAS, Josep, *Teatre català antic*, 3 vols. Barcelona, Curial, 1994-1995, vol. III, p. 32.

¹¹ Edició de BOFARULL, Manuel de, *Opúsculos inéditos del cronista catalán P. M. Carbonell*, II (Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón, XXVIII), Barcelona, 1865, pp. 267-317.

¹² ROMEU, Op. Cit., III, pp. 45-94.

¹³ ROCA I ROVIRA, Jordi, *La processó de Verges*, Girona, Diputació 1986 (2a ed. ampliada: 1997). Versió anglesa: *The Verges Procession*, introducció i traducció de Simon Furey, Marlborough, F.E.P., 1997 (printed by Cromwell Press, Melksham, Wiltshire).

¹⁴ MASSIP, F. - KOVÁCS, Lenke, «Una comparsa macabra a la llum del barroc: la Dansa de la Mort de Verges», *Revista d'Igualada*, 5 (2000), pp. 16-25.

ABSTRACT

This article tries to present a new representation by the *dansa macabra* of the xv century in Catalonia, unknown until today. This work is the capital located now in the «patio» of the house Estorch of Girona.